

Natalia Drobiazko

National Preserve "Hetman's Capital", Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6955-7112>

Дослідження і представлення гетьмана Пилипа Орлика на основі археологічних досліджень та архівних документів

Research and presentation of Hetman Pylyp Orlyk based on archaeological research and archival documents

Abstract

In the article, using the example of the scientific, research, and archaeological work of the National Reserve "Hetman's Capital", the research directions of the outstanding Ukrainian hetman Pylyp Orlyk are revealed. Pylyp Orlyk was an outstanding statesman and politician, general scribe, hetman in exile, author of the *Treaties and Regulations on the Rights and Freedoms of the Zaporizhzhya Army*, the author of the only surviving hetman's diary *Darius of the Traveler*. He formed his political views in the Hetman's Baturyn during his work in the government of Ivan Mazepa. The article systematizes and presents newly discovered information on the topic of Pylyp Orlyk and his family, which includes archaeological and archival research, as well as the international activities of the reserve. The above archival documents shed light on separate pages of the history of the life and activities of the Orlyk family, both in Ukraine and abroad.

Key words: Pylyp Orlyk, Baturyn, State Archives of Sweden, National Reserve "Hetman's Capital".

Пилип Орлик, єдиний гетьман, який народився і помер за межами України. Проте життєва дорога його назавжди пов'язала з Батурином. Адже саме в гетьманській столиці він сформувався як визначний політичний діяч.

Особисте життя, політичну діяльність, Конституцію Пилипа Орлика та „Діаріуш подорожній” вивчають історики і дослідники. Заслужують на увагу фундаментальні праці українських істориків: Олександра Алфьорова, Олега Однороженка, Ольги Ковалевської, Олександра Середи, Василя Кононенка, Володимира Пшика, Теофіла Рендюка та закордонних дослідників: Валентини Соболев (Польща), Ірини Дмитришин (Франція), Марини Траттнер (Швеція).

Незважаючи на велику кількість досліджень, присвячених постаті Пилипа Орлика, його біографія повністю ще не вивчена. Колектив Національного заповідника „Гетьманська столиця” (далі: заповідник) при підтримці державних політичних діячів, провідних істориків, художників та меценатів від 2002 р. працює над належним представленням широкому загалу життя й діяльності Пилипа Орлика та формує фондову колекцію. **Метою** цієї статті є представити основні напрями роботи колективу заповідника за темою Пилипа Орлика та його родини і таким чином показати безумовну цінність розкриття історичної постаті Пилипа Орлика широкому загалу. Адже саме він боровся за українську незалежність на початку XVIII ст., за цілісність державних кордонів з віковим ворогом, московитами.

1.

Тривалий час уважалося, що в українських музеях та архівах не збереглося жодного експоната чи документа, пов'язаного з Пилипом Орликом і його родиною. Проте історики заповідника розвіяли ці твердження.

Одним із напрямів нашої діяльності є археологічні дослідження. В охоронних зонах заповідника наш колектив у співпраці з Національним університетом „Чернігівський колегіум” ім. Т. Г. Шевченка від 1995 р. проводить систематичні археологічні дослідження Батурина доби Гетьманщини. Декілька років ми намагалися ідентифікувати місце проживання родини Орликів

в Батурині. Допомогла цьому випадкова знахідка 2014 р., яка й вказала розміщення садиби генерального писаря Пилипа Орлика в гетьманській столиці.

Місцева родина Лисенків з північно-західного передмістя Батурина знайшла та передала працівникам заповідника фрагмент кахлі, на якій удалося встановити частину герба родини Орликів. Дякуючи власникам приватної садиби, які дозволили провести археологічні розкопки на їхній земельній ділянці, ми маємо унікальні знахідки XVII – поч. XVIII ст. із садиби Пилипа Орлика.

У ході археологічних досліджень садиби, що тривали 4 сезони, було виявлено понад 600 артефактів. Одним із вагомих результатів стало віднайдення пічних кахлів із родинним гербом Пилипа Орлика „Новина” та Івана Мазепи „Курч”. Саме ці знахідки вказали на точне місце розміщення садиби Пилипа Орлика в Батурині, яка була вщент спалена у листопаді 1708 р.¹ Поки що досліджено лише близько 30% цієї садиби. Проте цю пам’ятку необхідно всебічно вивчити і музеєфікувати, адже вона – єдине в Україні меморіальне місце, безпосередньо пов’язане із видатною особистістю – Пилипом Орликом.

Завдяки виявленій кахлі з частиною родинного гербу Орликів ми знаємо, яким гербом він користувався, коли мешкав у Батурині і працював Генеральним писарем. Сама кахля збереглася не повністю, помітні значні сліди її перебування у вогні. Її розміри 23х20 см, завтовшки вона 1 см. Кахля виготовлена з червоної глини з рельєфним випуклим малюнком, вкрита поливою зеленого, синього, жовтого та червоного кольорів. У фігурно обрамленому щиті темно-синього кольору зображено вухо від казана, повернуте обома кінцями догори, посередині у ньому меч, спрямований руків’ям угору, а вістрям – униз. Щит увінчує корона, в яку впирається коліном нога лицаря в латах з острогою. На білому тлі по боках від ноги літери: „F.” та „O.”. Щит із

¹ N. Drobiazko, *Pylyp Orlyk. Shliakh hetmana. Baturyn* [v:] „Studia Polsko-Ukraińskie”, red. Walentyna Sobol, t. 10, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2023, s. 66.

боків обрамляють пальмові гілки та стилізований рослинний орнамент, що зберігся фрагментарно.

Уважається, що герб, розміщений на щиті, – це символ захисту, слави та перемоги. Хочеться зауважити, що на сьогодні це єдине відоме кольорове зображення родинного герба Орликів, яке є надзвичайно важливою археологічною знахідкою найранішого відомого дизайну шляхетського герба Пилипа Орлика.

2.

Також історики заповідника виявили в архівах Києва та Львова документи, які пов'язані з Пилипом Орликом та його родиною.

У ЦДІАК України було віднайдено лист реєнта (старшого канцеляриста) військової канцелярії Пилипа Орлика, датований 17 січня 1707 р., м. Батурин. Знайдений лист зберігся в копії (де оригінал, встановити не вдалося) і він не писаний рукою Пилипа Орлика, проте важливий передусім з причини авторства. Це перший відомий на сьогодні лист, який Пилип Орлик написав у гетьманській столиці від свого імені.

На час написання листа Пилип Орлик працював у Генеральній військовій канцелярії, тобто вів справи гетьманського уряду, дипломатичне листування та зберігав військову печатку. Отже, в його посадові обов'язки входило написання листів такого роду.

Цей лист стосується населених пунктів Чернігівщини. Він написаний сотнику Салтикової Дівиці, проте ім'я не вказано. У змісті листа йдеться про те, що архимандрит Чернігівського Єлецького монастиря (ім'я не вказано) діє проти волі й указу „ясневельможного добродія” і не дозволяє чинити до містечка Салтикова Дівиця „помочі”:

М[ос]ці п[а]не сотнику дівицкий

Мой велце м[ос]ці пане и брате,

Поневаж висоце въ Б[о]гу превелебный его м[и]л[ос]ть от[е]ць архимандрит елецкий черніговский поступуючи против волі и указу ясневельможнаго добродія не допускает зъ села своего м[а]н[ас]тирского Овьдѣвки, чинити

до містечка Девици помочи (?), теды ясневелможний добродій через мене слугу снее приказует в[.]м[.]м[.]п[а]ну, аби в[.]м[.]м[.]п[.]нъ розказаль жителей овъдіевских подданих м[а]н[а]стира елецкого черніговского заграбыти. А онъ висоце въ Б[о]гу превелебний от[е]ць архимандритъ хоча й бы иміль удатися за тое до снее велможного добродія, то нічого помисльного по желанію (?) своємъ не исправитъ, тое в[.]м[.]м[.]пану прекладаю и застаю.

В подлинном тако
в[.]м[.]м[.]пану всего добра зичливымъ припадаемъ (?)
и радъ (?) служити

З Батурина (?) януарія 17 Филипъ Орликъ реентъ канцеляріи
Войска Запорожского
року 1707².

Архівні справи Центрального державного історичного архіву України м. Львів містять інформацію про життя дружини Ганни Орлик та їхніх доньок у м. Станіслав (сучасне місто Івано-Франківськ) під опікою представника польського шляхетського роду Юзефа Потоцького. У заяві київського воєводи Станіслава Потоцького про автентичність документів удови гетьмана Пилипа Орлика Ганни від 22 січня 1752 р. сказано:

До нас звернулася з запитом найсвітліша вельможна Ганна, княгиня з Орликів, колишня дружина, а нині вдова покійного найсвітлішого вельможного Орлика, запорізького гетьмана, про задоволення прохання у її справі щодо поданого нижче письмового свідоцтва... Ганна де Орлик зі своїми дітьми Варварою і Анною, нащадками від покійного найсвітлішого й вельможного Орлика, перебуває у моїх володіннях тут, у Станіславові, про що доводиться до відома всіх місцевих жителів, нині вони живі й здорові і перебувають у повній силі³.

У наступній справі „Свідोцтво про народження Григорія Орлика 5 листопада 1702 р., видане протоієреєм церкви св. Миколая в Батурині Васиєм 20 березня 1748 р. облята

² Centralnyi derzhavnyi istorychnyi archiv Ukrainy (Kyiv) (CDIAK), f. 59, op. 1, spr. 1610, ark. 1–2 (kopiia).

³ Centralnyi derzhavnyi istorychnyi archiv Ukrainy (Lviv) (CDIAL), f. 5 (Galician City Court), op. 1, spr. 261, ark. 199–200.

в Галицькому гродському суді, внесена на прохання гетьманші Ганни Орлик” говориться про юридичне засвідчення хресної посвідки Григорія Орлика:

До канцелярії й нинішніх гродських старостинських Галицьких актів особисто з’явилася найсвітліша вельможна Ганна Орликова, запорізька гетьманша й подала для внесення до актів нинішнього суду законне свідоцтво народження вельможного Григорія Орлика з метричної книги Батурицької церкви грецької релігії, писане руським письмом і підписане велебним парохом тієї ж церкви⁴.

Цей документ підтверджує, що 20 березня 1748 р. посвідка про хрещення Григорія Орлика в цій церкві була виписана священником Миколаївської церкви в Батурині. На прохання Ганни Орлик посвідка була записана до актів Галицького городського суду, а оригінал з відповідним записом залишився в неї. Пізніше Ганна Орлик передала чи переслала посвідку сину, завдяки чому цей документ до сьогодні зберігається у Франції, у приватному архіві замку Дентевіль.

Перебуваючи в еміграції, Пилип Орлик продовжував боротьбу за визволення України з-під московського ярма. Він збирав людські й матеріальні сили, переосмислював причини поразки. Доклав безліч зусиль для створення сильної європейської коаліції, без якої неможлива українська незалежність. Тому він ніколи не припиняв пошуки підтримки у різних європейських державах: Франції, Речі Посполитій, Валахії, Саксонії, Пруссії, Швеції та інших. І тому багато іноземних архівів до сьогодні зберігають документи й листи, пов’язані з ім’ям Пилипа Орлика. Історики заповідника співпрацюють із музейними і культурними установами Польщі, Швеції, Франції, Естонії, Туреччини, щоби повною мірою розкрити тернистий шлях українського гетьмана в еміграції.

Єдиний збережений гетьманський щоденник „Діаріуш подорожній” зберігається в Архіві Міністерства закордонних справ

⁴ CDIAL, f. 5 (Galician City Court), op. 1, spr. 261, ark. 201–202.

Франції. Над його розчитуванням працює Валентина Соболевська, яка у статті „Пилип Орлик сам про себе” зазначає:

У діаріуші років перебування в турецькій провінції Салоніки дізнаємося про найдивовижніші тогочасні хвороби та ліки на них, про лікарів добрих і не дуже сумлінних, а найголовніше – як радив сам собі гетьман із самотністю, із невизначеністю свого становища. Із тривожними думками про дружину та вісьмох дітей. Ліком стає молитва. Відразу дві або й три служби замовляє за дітей у дні їхнього народження, за здоров'я дружини Анни з роду Герциків. Орлик відвідує в Салоніках всі храми, найчастіше святого Антонія та святого Теодора, є добрим християнином, але ніде не підкреслює своєї конфесії. Вірить у силу молитви за здоров'я своїх рідних і друзів⁵.

Проаналізувавши праці найавторитетніших дослідників родини Орликів та враховуючи досвід заповідника, ми вважали за необхідне взяти участь у проєкті „Резиденція Орлика. Віднайдення України в архівах світу”, який ініціювало Міністерство закордонних справ України в січні 2024 р. Наша команда істориків: Наталія Реброва, Наталія Дробязко, Марина Хармак та незалежна дослідниця зі Швеції Марина Траттнер пройшли у фінал цього проєкту і завдяки фінансовій підтримці Благодійного фонду „МХП-Громаді” почали його реалізацію.

У рамках реалізації проєкту „Резиденція Орлика. Віднайдення України в архівах світу” у листопаді 2024 р. ми розпочали опрацьовувати документи XVII–XVIII ст. у Державному архіві Швеції (м. Стокгольм). Цей архів є справжньою скарбницею надзвичайно цінних оригінальних документів з історії України, насамперед – Конституції Пилипа Орлика. Масив документів Великої Північної війни (1700–1721 рр.), який пов'язаний з діяльністю українських гетьманів Івана Мазепи та Пилипа Орлика, досі досліджений лише частково. Саме тому ми зосередили свої дослідницькі зусилля на пошуку нових документів, які розкриють діяльність Пилипа Орлика та його родини,

⁵ V. Sobol, *Pylyp Orlyk sam pro sebe* [v:] „*Studia Polsko-Ukraińskie*”, red. Walentyna Sobol, t. 8, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2021, s. 89.

спрямовану на звільнення української нації з-під російського ярма на початку XVIII ст.

Нам вдалося опрацювати протоколи „Секретного комітету”, фінансову звітність щодо витрат на козаків (1709–1714 рр.), „Досьє на Пилипа Орлика”, листи, частину королівських шифрів та багато інших документів, які розкривають незнані сторінки української історії, історичну постать гетьмана Пилипа Орлика та його родину. Усі ці документи написані латиною, німецькою, шведською, польською, французькою та староукраїнською мовами. Для їх розчитування, перекладу та уведення в науковий обіг потрібен деякий час. Свою роботу ми розпочали з „Досьє на Пилипа Орлика”, що зберігається у Військовому архіві Арнінге (відділення Державного архіву Швеції).

„Досьє на Пилипа Орлика” нараховує 39 сторінок, написане шведською мовою з додаванням листа німецькою. У цій справі зібрані листи-звернення: Івана Герцика, Пилипа Орлика та його доньки Варвари; відповіді та накази королів Швеції Ульріки Елеонори і Фредеріка I, витяги із протоколів засідань, накази про виплати грошового забезпечення та подорожі. Документи датуються 1719–1720 рр., 1731 р. та 1741 р. Отже, у „Досьє на Пилипа Орлика” зібрані тільки ті документи, які стосувалися фінансових питань Пилипа Орлика та виплат. Імовірно склав досьє державний секретар зовнішніх справ Швеції Данієль Ніклас фон Гепкен.

Наприклад, доповідна записка від 30 вересня 1720 р. була підготовлена для представлення справи Пилипа Орлика у Королівській камер-колегії при Королівській колегії з державного управління Швеції. Переклад зі шведської українською зробила незалежна дослідниця Марина Траттнер, яка максимально адаптувала документ для сучасного читача, зі збереженням фонетичних та стилістичних особливостей оригіналу:

Згідно з наказом про виплату грошей, який послідував за розпорядженням у листі Його Королівської Величності, датованому 22 вересня, цього місяця, Ваша Високоповажність і Королівська колегія з державного

управління дозволила сьогодні Королівській Процентній Палаті призначити Козацькому гетьману Пилипу Орлику 20000 каролінів срібними монетами, які були виділені йому Парламентськими Станами для виплати боргу і для продовження подорожі звідси, виконуючи також наказ Його Королівської Величності, у тому ж самому листі, про найшвидше здійснення виплати того, що завадило йому продовжити подорож з країни; скромно нагадуємо, що ніякі суми не утримувалися з цієї виплати⁶.

Даний документ підтверджує шанобливе ставлення до українського гетьмана. Відомо, що, перебуваючи у Швеції, Пилип Орлик отримував виплати та користувався „всіма привілеями та почестями, гідними голови союзної нації Швеції, як і ознаками королівської поваги”⁷. У цей час він із родиною збирався переїхати до Польщі і тому повинен був отримати виплати для подорожі.

Актуальність віднайдення й популяризації маловідомих історичних джерел української історії є очевидною, особливо у воєнний час, коли українці вкотре захищають свої території від московитів. Віднайдені архівні документи підтверджують тісні дипломатичні зв’язки України та Європи на прикладі діяльності Пилипа Орлика. Археологічні знахідки є свідками життя родини Орликів в Батурині та розквіту гетьманської столиці.

References

- Arninge Military Archive (Dossier on Pylyp Orlyk), SE/KrA/1051/003/0/2.
Centralnyi derzhavnyi istorychnyi archiv Ukrainy (Kyiv) (CDIAK), f. 59, op. 1, spr. 1610, ark. 1–2 (kopiia).
Centralnyi derzhavnyi istorychnyi archiv Ukrainy (Lviv) (CDIAL), f. 5 (Galician City Court), op. 1, spr. 261, ark. 199–200.
Centralnyi derzhavnyi istorychnyi archiv Ukrainy (Lviv) (CDIAL), f. 5 (Galician City Court), op. 1, spr. 261, ark. 201–202.

⁶ Arninge Military Archive (Dossier on Pylyp Orlyk), SE/KrA/1051/003/0/2.

⁷ I. Dmytryshyn, *Hryhorii Orlyk, or the Cossack Nation in French Diplomacy*, Kyiv 2019, s. 51.

Dmytryshyn I., *Hryhorii Orlyk, or the Cossack Nation in French Diplomacy*, Kyiv 2019.

Drobiazko N., *Pylyp Orlyk. Shliakh hetmana. Baturyn* [v:] „*Studia Polsko-Ukraińskie*”, red. Walentyna Sobol, t. 10, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2023, s. 59–67.

Sobol V., *Pylyp Orlyk sam pro sebe* [v:] „*Studia Polsko-Ukraińskie*”, red. Walentyna Sobol, t. 8, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2021, s. 85–99.